

Joan Veldkamp
Vrijhaven Shanghai

Hoe duizenden Joodse vluchtelingen
aan de Holocaust ontkwamen

UITGEVERIJ BALANS

Copyright © 2017 Joan Veldkamp/Uitgeverij Balans, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp bij Barbara
Omslagfoto United States Memorial Museum (schip) en
Leo Baeck Institute (straatbeeld Shanghai)

Foto auteur David Finato

Typografie en zetwerk CeevanWee, Amsterdam

Druk Bariet, Steenwijk

ISBN 978 94 600 3513 5

NUR 680

www.uitgeverijbalans.nl

 facebook.com/uitgeverijbalans

 twitter.com/balansboeken

 instagram.com/uitgeverijbalans

 uitgeverijbalans.nl/nieuwsbrief

Voor Bert, Jim en Vic

Inhoud

Voorwoord 9

1. De parel van de Oriënt en de hoer van Azië 13
2. Generaal Chiang grijpt de mach 21
3. Sir Vic zet de toon 28
4. Een pijnlijke aftocht 36
5. Het kwaad 42
6. Feng-Shan Ho 46
7. Een ongewisse toekomst tegemoet 52
8. Leven in een stad vol tegenstellingen 60
9. Protesten in de internationale gemeenschap 67
10. Laura Margolis 72
11. De Kobe-Joden 80
12. Hans Hennis 85
13. Pearl Harbor 91
14. Nergens veilig 99
15. Leven achter prikkeldraad 106
16. The American Lady buitenspel gezet 112
17. Het getto 118
18. De koning der Joden 125

19. De zware hongervinter van 1943	132
20. Het begin van het einde	144
21. Dood en verderf	150
22. Over grote vreugde en diep verdriet	155
23. Een moeizame hereniging	162
24. Scheuren in het Amerikaans-Chinese bondgenootschap	167
25. Blijven of vertrekken?	171
Epiloog	177
Tot slot	185
Dankbetuigingen	193
Noten	195
Bibliografie	201

De parel van de Oriënt en de hoer van Azië

De grandeur van Shanghai was in de jaren dertig en veertig nergens zo tastbaar als aan De Bund, waar de beroemde skyline zich ontvouwt. Deze magische plek waar verleden en heden door elkaar lopen heeft een grote aantrekkingskracht en ik zocht steeds een reden om erheen te gaan. Ik nam vaak de fiets om tijdens de tocht dwars door de binnenstad het straatleven goed in me op te kunnen nemen. De grote, mooie villa's in Shanghai die half verscholen gaan achter hagen of hekken, bleven me verrassen. Ze hebben veranda's, houten luiken en hoge puntdaken, en sommige zelfs nog glas-in-loodramen.

Vroeger waren ze eigendom van de rijke westerse zakenlieden die de stad met opiumgeld hebben opgebouwd. Opium roken was tot aan de Tweede Wereldoorlog in China net zoiets als het opsteken van een sigaret en het kon overal. In iedere buurt waren wel een paar *opium dens*: kale ruimtes met stapelbedden, waarin gebruikers lagen te trippen en hun roes uitsliepen. De chique bovenlaag deed het uiteraard liever thuis, op de sofa, en rondom veel villa's kon men de indringende geur van smeulende opiumpasta opsnuiven.

Drugs zijn nu streng verboden in China – dealers riskeren zelfs de doodstraf – maar de geschiedenis van Shanghai blijft onlosmakelijk verbonden met opium. Rond 1840 was de Qing-dynastie, die China al twee eeuwen lang regeerde, zo verzwakt dat de Britten ondanks een officieel opiumverbod ongestoord bootladingen met ‘God’s own medicine’ naar de zuidelijke haven Guangzhou stuurden.

Er gebeurde precies waar de Chinese machthebbers voor vreesden: de bevolking raakte massaal verslaafd aan het verdovende middel en hele gemeenschappen werden erdoor ontwricht.

In 1839 had keizer Daoguang nog geprobeerd het tij te keren door een deel van de Engelse voorraden te vernietigen. In twee opiumoorlogen (in 1839 en in 1856) rekenden de Britten, in de laatste geholpen door de Fransen, resoluut af met het Chinese gezag; ze eisten de openstelling van vele havens, de ontsluiting van het achterland, gunstige handelsvoorwaarden en immuniteit in China. De handel in opium werd gelegaliseerd en de importtarieven werden verlaagd. Bovendien werd Hongkong een kroonkolonie van de Engelsen.

De Amerikanen en de Fransen (en later ook de Duitsers, de Japanners en de Italianen) eisten dezelfde gunstige handelsvoorwaarden en rond 1860 was China een speelbal geworden van buitenlandse mogendheden. Via ‘de ongelijke verdragen’, zoals ze door de Chinezen werden genoemd, hadden de mogendheden concessies afgedwongen (delen land die ze zelf konden ontwikkelen), en waren ze verzekerd van een gigantische afzetmarkt en een onuitputtelijke bron van goedkope arbeid.

De Britten hadden in 1842 hun oog al laten vallen op grote stukken land in Shanghai, een moerassig vissersstadje aan

de Chinese oostkust dat vanwege de vaarroute naar het binnenland veel potentie had. De Amerikanen en de Fransen volgden al snel en alsof het een nieuwe kolonie betrof, richtten de blanke buitenlanders er hun eigen bestuursorganen, belastingsysteem en politiemacht op. De oorspronkelijke inwoners hadden het maar te accepteren.

Dankzij de lucratieve handel in opium en katoen ontwikkelde Shanghai zich tot een ondernemersparadijs, waar rauw kapitalisme hoogtij vierde en waar buitenlandse zakenmannen (de taipan) de bergen tot in de hemel zagen groeien.

Met de opbrengsten creëerden de westerlingen een eigen wereld ver van huis. In de French Concession, mijn buurt, zwaaiden de Fransen de scepter en legden ze brede lanen aan met klinkende namen als Avenue Joffre en de Rue Lafayette; ze hadden de beste restaurants van de stad en de elegantste boutieks.

In de International Settlement waar de Amerikanen en de Britten heer en meester waren, lagen de mondaine hotels, de luxieuze warenhuizen en de grootste landhuizen. Midden in de Settlement was ook de Shanghai Racecourse aangelegd, verboden voor Chinezen en honden. Op deze paardenrenbaan kwam de blanke *upper class* wekelijks samen om te-gokken-op-stand.

Maar het pronkstuk van al die scheppingsdrang was de aanleg van De Bund, een strook imposante panden aan de kade van de Huangpu-rivier. Westerse architecten mochten zich uitleven op kantoren die vooral moesten imponeren. Geld was geen probleem, geen bouwstijl werd geschuwd en soberheid was een vies woord. Het resultaat was een lange rij panden in gotische, barok- of art-decostijl (of een combina-

tie daarvan) met koperen koepels, bronzen hekwerken en zuilen van wit en zwart Siciliaans marmer.

Deze 'gouden bocht' met internationale allure vormde de skyline van Shanghai en trok chique hotels en prestigieuze banken en bedrijven aan. Zoals de Hongkong & Shanghai Bank en het Britse handelshuis Jardine Matheson. In het midden van de bocht lag het hoofdkantoor van de douane, een neoclassicistisch paradepaardje van graniet en marmer met een hoge toren en een grote klok op het dak. Deze 'Chinese overheidsinstantie' werd volledig gerund door buitenlanders. Uit irritatie over de chaos en corruptie bij de Chinese overheid hadden Britse en Amerikaanse handelaren zelf the Imperial Maritime Customs Service opgericht die alle importen en exporten in het land afhandelde. Ten gunste van handelaren zelf, uiteraard. Een deel van de inkomsten werd afgedragen aan Beijing.

De westerse zakenlieden maakten de dienst uit in het financiële centrum. Ze lieten zich vervoeren in glimmende Buicks en Chryslers, met chauffeurs met witte handschoenen aan. En ze droegen modieuze pakken die met de hand waren genaaid door de beste kleermakers in Azië.

Eenmaal bij De Bund parkeerde ik mijn fiets in een van de zijstraten en verving ik, om niet uit de toon te vallen, mijn jack en gymschoenen door een nep-Burberry en hoge suède laarzen. Aan De Bund ligt nu het gerenoveerde Waldorf Astoria Hotel met een atrium met marmeren zuilen en bogen en een grote kristallen kroonluchter; de *bling bling* schittert je tegemoet. Vroeger was op deze plek de beroemde Shanghai Club gevestigd, het heiligdom van de westerse zakenwereld. Het hart ervan was het sobere 'clubhuis' met de beroemde

Long Bar (ruim 33 meter); die bar is weliswaar in ere hersteld, maar nu deels van marmer in plaats van mahonie en overall staan witleren kuipstoelen, banken met zijden kussens en vazen met rozen. De vroegere stamgasten zouden ervan gruwelen. Alleen de donkerbruine lambrisering en de ventilatoren aan het plafond doen nog denken aan vervlogen tijden. Nippend aan een cocktail probeerde ik me voor te stellen hoe het er vroeger aan toe ging.

Tussen de bedrijven door vermaakten de magnaten in Shanghai zich opperbest in hun sociëteit, waar haute cuisine de maat was en whisky-soda en gin-tonic vloeiden als water. Borreltijd was een ruim begrip, de aftrap was eigenlijk al voor de lunch; dus rond een uur of twaalf kwamen de eerste stamgasten al binnenzetten in de Shanghai Club.

In de bar hing altijd een vertrouwde geur van hout, boenwas, alcohol en tabak. Al snel nadat de eerste glazen waren geleegd stond het er blauw van de rook. Er heerste een strenge pikorde. De voornaamste taipans stonden met een grote sigaar en een glas Guinness aan de raamkant, met uitzicht op het water en op de schepen die daar werden geladen en gelost. Hier werden de deals beklonken, niet op kantoor.

Minder belangrijke lieden moesten genoeg nemen met een plekje achter in de bar, waar het veel donkerder en benauwder was. Naarmate ze langer meedraaiden, schoven ze steeds een stukje op naar voren.

De kastelein en zijn hulptroepen werkten zich het schompes om aan alle bestellingen te kunnen voldoen; ze wisten dat het drankgelag net zo snel voorbij zou zijn als het was begonnen. Want na een ronde of zes vervoegde het gezelschap zich in het restaurant op eenhoog, waar uitgebreid werd geluncht. Daarna konden de heren in de bibliotheek

kranten lezen die iedere morgen eerst werden gestreken, of een dutje doen in de leren fauteuils. Kijken en gezien worden in de Shanghai Club was een belangrijk onderdeel van het zakenritueel, en wie niet tot deze *inner circle* behoorde kon net zo goed kant gaan klossen.

Chinezen en vrouwen waren niet toegestaan in de Shanghai Club. De meeste westerse vrouwen kwamen niet eens op De Bund want ze hadden een dagtaak aan het organiseren van het huishouden met vele bedienden en aan het onderhouden van de sociale contacten op de tennisbaan, aan de bridgetafel of op cocktailparty's. Chinese amahs zorgden voor de kinderen zodat de *misses* alle tijd hadden voor liefdadigheidsevenementen op een van de Country Clubs of voor andere afspraken buitenshuis. Drank was een onlosmakelijk onderdeel van het dagelijks leven; 'four martini-lunches' waren in Shanghai eerder regel dan uitzondering.

Na het uitputtende dagprogramma bezocht men 's avonds de grote clubs en theaters. Er traden wereldsterren op maar ook schaars geklede, met struisvogelveren getooide Russische ballerina's die de cancan dansten. Daarna was het podium voor Filipijnse bigbands die de laatste Amerikaanse jazzhits speelden en werd er gedanst tot in de vroege uren.

Voor gewone Chinezen waren deze clubs verboden terrein, iedere sociale klasse had immers haar eigen 'domein'. Zij dromden dan ook samen in The Great World Amusement Park, het grootste amusementspaleis van Azië.

De Amerikaanse filmregisseur Joseph von Sternberg, die in 1932 op locatie Shanghai Express draaide met onder meer Marlene Dietrich, ging er uit nieuwsgierigheid een keer heen en beschreef The Great World als 'de waanzin ten top'. In het protserige gebouw van vijf etages met een minaret op het

dak, lag een labyrint van schiettenten, lachspiegels, restaurants, fotostudio's en theaters waar jongleurs, waarzeggers en koorddansers hun kunsten vertoonden. 'Maar je kon er ook gokken, je oren laten uitspuiten, een massage- of acupunctuurbehandeling krijgen, een peepshow bezoeken of naar een opgezette walvis kijken.' Aldus Von Sternberg.¹

Er hing een bedwelmende geur van medicinale kruiden, wierook, zware parfum en opium. Mensen verloren er hun verstand. Chinezen die hun hele hebben en houden hadden vergokt in de grootste overdekte kermis van de wereld, sprongen uit wanhoop van de balustrade op vijfhoog.

Maar de meest verdorven plek in de binnenstad was de Blood Alley, een nauwe zijstraat van De Bund met rokerige cabareclubs, ranzige bars en bordelen die vooral populair waren bij matrozen. Niet zelden braken er vechtpartijen uit en ging het hele meubilair aan gort, waarna de matrozen met bebloede koppen werden afgevoerd door de politie om een nacht in de cel door te brengen.

Ook in de Blood Alley hadden buitenlanders een flinke vinger in de pap. Zo was Jack Riley, de 'koning van de gokkasten', er de grootste uitbater. De gangster was in Amerika veroordeeld voor een overval, maar hij had na een paar jaar weten te ontsnappen uit de gevangenis in Oklahoma. Hij had zijn vingertoppen laten verminken met zoutzuur om niet meer identificeerbaar te zijn. In China vergaarde hij 'achter de schermen' een kapitaal met zijn gokkasten, bars en bordelen.²

Wat in het puriteinse Europa verboden was, werd volop toegestaan in Shanghai waar een losse seksuele moraal heerste en alles kon. 'Yellow fever' betekende er niet alleen een enge ziekte maar het was ook een term voor een onstui-

mige affaire tussen een Aziatische schoonheid en een (getrouwde) westerse man. De verleiding was overal. De oriëntaalse bordelen telden duizenden ‘Sing-a-song girls’: arme boerendochters die waren verkocht door hun families. En bij de grote hotels hing altijd een stoet Chinese en Russische prostituees rond, al dan niet in bont gehuld.

Shanghai had in gelovige kringen de bijnaam ‘de hoer van Azië’. Maar behalve de missionarissen die naar China waren gekomen om zieltjes te winnen, leek niemand zich daar druk om te maken. De vreedzame en welvarende stad was immers een van de weinige veilige plekken in het door bestuurlijke chaos geteisterde China; de burgeroorlog die in veel provincies woedde, blokkeerde daar iedere vooruitgang. Het zou echter niet lang duren of het strijdgewoel bracht ook de zakelijke belangen van de blanke buitenlanders ernstig in gevaar.

Generaal Chiang grijpt de macht

‘No good,’ zei mijn huishoudster Xu resoluut, toen haar blik viel op een knipsel dat op mijn bureau lag. Mijn moeder – ervan overtuigd dat er vanwege de censuur geen fatsoenlijke krant in Shanghai te kopen was – stuurde me maandelijks een envelop met nieuws over Nederland en China waarvan ze dacht dat ik het interessant zou vinden. Mijn bureau lag ermee bezaaid.

Het artikel dat Xu verontrustte ging over het high society-huwelijk dat in december 1927 in Shanghai werd gesloten tussen generaal Chiang Kai-shek (toen 40 jaar) en de elegante Meiling Soong (toen 26 jaar).¹ Ze behoorde tot de vooraanstaande Chinese familie Soong, die christelijk was en politiek geëngageerd.

Op de foto bij het artikel staren bruid en bruidegom elkaar verliefd aan. De knappe Meiling draagt een elegante gesloten jurk van wit satijn en een lange sluier van wit kant. En de gesoigneerde Chiang, met zijn gemillimeterde haar en vlassnorretje, heeft zijn legeruniform verruild voor een jacquet.

Na een inzegening in de villa van de familie Soong in de French Concession, werd de Chinese huwelijksceremonie

voltrokken in het Majestic Hotel, onder grote belangstelling van ook de internationale pers. Dertienhonderd genodigden, onder wie de voornaamste Chinese families, het voltallige corps diplomatique en andere prominente gasten, dromden samen in de balzaal. Die had de vorm van een klavertjevier en was versierd met portretten van de generaal en blauwe Kuomintang-vlaggen met de witte zon. Er werd een lang epistel voorgelezen in het Chinees; daarna volgde niet die innige omhelzing waar de genodigden op hadden gehoopt, maar maakte het bruidspaar slechts een buiging.

Een sprookjeshuwelijk, zou je denken. Maar voor mijn huishoudster – opgegroeid met communistische Chinese geschiedenisboekjes – was Chiang Kai-shek ongetwijfeld een Grote Misdadiger en de vijand.

In het jaar dat hij trouwde was de generaal een van de machtigste mannen in het verscheurde China, maar die status had een keerzijde.

Na het afzetten van de laatste keizer Puyi, in 1911, was China uiteengevallen in een aantal rivaliserende staten, waarin twaalf warlords (generaals met een eigen leger en territorium) het voor het zeggen hadden.² Ze knepen de bevolking af, ze verrijkten zich met de opiumhandel en smeten met geld.

Het centrale gezag in Beijing stelde niets meer voor en China telde ruim tachtig miljoen werklozen, van wie een groot deel verslaafd was aan opium. In die chaotische tijd had de communistische partij steeds meer aanhang gekregen. Evenals de nationalistische Kuomintang-beweging, die zich had teruggetrokken in het zuiden.

Chiang Kai-shek, een rasmilitair die verantwoordelijk was

voor de opbouw van het nationalistische leger, was de rijzende ster in de Kuomintang die – net als de communistische partij – eenheid wilde brengen in China en een einde aan het wanbestuur. Om dat doel te bereiken hadden de twee partijen in 1923 besloten een eenheidsfront te vormen.

In 1926 achtte Chiang de tijd rijp voor een grote expeditie naar het noorden om de macht van de warlords te breken. De expeditie begon in Guangzhou en gestaag werd de ene na de andere provincie veroverd.

De generaal maakte er geen geheim van dat hij wilde doorstoten naar de welvarende steden Nanjing en Shanghai. Maar de linkervleugel binnen de Kuomintang vond dat Chiang te veel macht kreeg en te eigengereid optrad, en riep hem tot de orde.

De linkervleugel kon naar de hel lopen. Chiang zette zijn strijdplan door en nam de scheuring die er in de partij ontstond voor lief. Eind maart 1927 bereikten zijn manschappen de buitenwijken van Shanghai, waar het al wekenlang onrustig was.

De communisten en vakbonden hadden een maand eerder in de stad stakingen uitgeroepen en honderdduizend fabrieksarbeiders waren de straat opgegaan om meer loon te eisen en betere werkomstandigheden. De demonstraties waren bloedig neergeslagen maar de opstandelingen hadden zich verschanst op strategische plekken in Shanghai en nieuwe betogingen hingen in de lucht.

Die zouden er niet komen. In de vroege ochtend van twaalf april 1927 werden alle 'linkse bolwerken' aangevallen door knokploegen, die op de been waren gebracht door de belangrijkste onderwereldfiguren van de stad. Zoals Big Ears Du, een Chinees met grote flaporen die gokhuizen en borde-

len bezat en handelde in opium, waaraan hij zelf ook verslaafd was. Het had van hem een bleke spookverschijning gemaakt. Du en zijn medegangsters hadden het op een akkoordje gegooid met de blanke buitenlanders; de knokploegen herstelden de orde in Shanghai en in ruil daarvoor werden de illegale praktijken gedoogd door de westerse besturen in de International Settlement en de French Concession.

Chiangs soldaten sloten zich aan bij de knokploegen. De opstandelingen waren kansloos; mannen die verzet boden in de straten van Shanghai werden neergeschoten of onthoofd. Vrouwen en kinderen die optrokken naar de legerbarakken om te protesteren tegen het buitensporige geweld, liepen in een haag van machinegeweren. Driehonderd gevangengenomen communisten en vakbondsleden werden geëxecuteerd op de Longhua legerbasis, net buiten de stad.

Na zijn greep naar de macht en zijn huwelijk met Meiling Soong behoorde Chiang opeens tot het politieke establishment. Maar hij had het 'eenheidsfront' verraden en het bloed van duizenden communisten kleefde aan zijn handen toen hij stond te recipiëren in de balzaal van het Majestic Hotel en werd gefeliciteerd door de *fine fleur* van de zakenwereld.

Tussen Chiang en de communisten zou het nooit meer echt goedkomen. De rijke westerlingen daarentegen waren maar al te blij geweest met de zuiveringsactie, want hun handel werd niet meer gestremd en de zakelijke belangen waren veiliggesteld. De tycoons hadden alle vertrouwen in de generaal, de Brits-Joodse magnaat Ellice Victor Sassoon voorop.

Nadat de overgrootvader van Victor Sassoon in de negentiende eeuw was gevlucht van Bagdad naar Bombay – uit angst voor het oprukkende Ottomaanse leger – en daar een internationaal opiumimperium op poten had gezet, was de familie puissant rijk geworden. Vooral door de gigantische afzetmarkt in China.

Toen de Britten in de negentiende eeuw ten strijde trokken tegen de Chinezen om de handel veilig te stellen, konden zij uiteraard rekenen op financiële steun van de Sassoons. Als dank voor de hulp tijdens de opiumoorlogen en voor de toegenomen welvaart in India, werden de Sassoons in Engeland tot de adelstand verheven.

Victor Sassoon was bij zijn geboorte in 1881 dus al ‘Sir Victor’ en die titel verschaftte hem toegang tot de hoogste klassen in Engeland en de beste scholen (hij studeerde in Cambridge). En hij was voorbestemd om het roer over te nemen binnen het familiebedrijf, dat inmiddels niet meer in drugs handelde, maar in textiel en andere producten.

In Bombay, waar het hoofdkantoor lag, was Sir Vic klaargestoomd als ondernemer en onder zijn leiding groeide het familiekapitaal gestaag. Zowel in de internationale handel als op het gebied van beleggingen en valutatransacties maakte hij forse winsten. Maar tot zijn onvrede moest hij ruim de helft daarvan afdragen aan de Britse belastingen: India was immers de kroonkolonie van Engeland. Eind jaren twintig hakte hij de knoop door. Sassoon was vaak op doorreis geweest in Shanghai en geïntrigeerd geraakt door die kosmopolitische stad waar nog zoveel te ontwikkelen viel. De ondernemer verplaatste een groot deel van zijn zakelijke activiteiten van Bombay naar Hongkong en hij nam een paar miljoen dollar aan contanten mee naar Shanghai.

Groot van postuur, aantrekkelijk in zijn voorkomen en resoluut in zijn verschijning, werd Sir Vic al snel een bezienswaardigheid. Als hij ergens binnenkwam verstomden de gesprekken. Heren stonden meteen op van hun zetel, dames fatsoeneerden snel hun haar.

Zijn enige gebrek was zijn manke been. Tijdens de Eerste Wereldoorlog had hij als piloot van de Royal Flying Corps een ernstig ongeluk gehad. Sindsdien kon hij geen stap zetten zonder zijn wandelstok, voorzien van een zilveren handvat uiteraard. Maar het ongemak viel volkomen in het niet bij zijn uitstraling en charmante lach.

De eerste weken liet hij zich dagelijks rondrijden door de stad om meer vat op Shanghai te krijgen. Zijn camera ging overal mee naartoe. Behalve zakenman was Sassoon ook een gedreven amateurfotograaf en vooral in de Chinese Stad, een gebied van twee vierkante kilometer ten zuiden van De Bund, kwam hij ogen tekort.

Mannen in gewatteerde jassen bemanden er stalletjes met dampende dumplings en gestoomde varkensneus, marktkooplui stalden er hun geplukte eenden. Overal klonk geschreeuw, getoeter, gefluit en het gesis van eten dat in wokpannen met hete olie werd klaargemaakt. Waterdragers liepen af en aan en op de stoep zaten waarzeggers en ‘tandartsen’ met grote tangen, die voornamelijk rotte kiezen trokken.

Aan lage tafeltjes trof Vic de brieven-schrijvers die de anal-fabeten hielpen met het opstellen van brieven en verzoeken. Daartussen liepen krantenjongens en handelaren met sierlijke kooien met krekels of zangvogels die wonderschoon flo-ten. In de donkere stegen – waar bedelaars, zakkenrollers en

hongerige, verwaarloosde kinderen huisden – stonk het naar pis en afval. Bij iedere westerling die ze in het vizier kregen, leurdten de kinderen om een grijpstuiver. ‘No mama, no papa, no whisky soda... please pay cumsha!’

Een speciale dienst van de Shanghai Municipal Council (het dagelijks bestuur van de International Settlement) ruimde iedere dag in Shanghai tientallen lijken op, die als vuilnis op straat waren achterbleven. Voor dode baby’s en kleine kinderen bestond iets meer respect; omwikkeld met een matje of een krant, werden ze op de stoeprand gelegd. Sassoont was gevoelig voor de armoede die hij tegenkwam op zijn tochten en nam zich voor om er iets aan te doen.

